

Stanisław Gerstmann

Metoda monografii psychologicznej w badaniu aktywności twórczej człowieka

Studia Pedagogiczne. Problemy Społeczne, Edukacyjne i Artystyczne 1, 7-16

1986

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Stanisław Gerstmann

METODA MONOGRAFII PSYCHOLOGICZNEJ
W BADANIU AKTYWNOŚCI TWÓRCZEJ CZŁOWIEKA

W psychologii polskiej - podobnie jak w psychologii światowej - utrzymuje się i rozwija od dawna słuszna tendencja umiejscawiania przedmiotu poznania psychologicznego w codziennym życiu ludzi. W 1933 roku doszła ona do głosu najwyraźniej w znanej pracy Ch. Bühler „Der menschliche Lebenslauf als psychologisches Problem”, a przedstawiona w niej koncepcja została zmodyfikowana i rozwinięta przez tę autorkę i jej współpracowników w 1969 roku /Ch. Bühler, F. Massarik 1969/. W psychologii polskiej tą problematyką zajął się najwcześniej i najbardziej szczegółowo J. Pieter /1946/. S. Szuman sygnalizował ją już w okresie międzywojennym /1938/, a następnie zawęził ją do zagadnienia psychologicznej analizy działania i jego znaczenia w rozwoju człowieka /1955/. Nurt ten kontynuował T. Tomaszewski, tworząc szeroko rozbudowaną teorię czynności /1963/. Do kwestii związanych z psychologiczną analizą „życia ludzi” wrócił J. Pieter w 1972 roku /J. Pieter 1972/ przypominając swoją pracą potrzebę i konieczność badania roli aktywności psychicznej w kształtowaniu biografii człowieka. Nieco wcześniej o psychologii człowieka dorosłego pisał W. Szewczuk /1959/, który w podręczniku psychologii zajął się już biegiem ludzkiego życia „od dziecka do dorosłego” /1975/. Rozszerzenie koncepcji psychologii i przejście od zagadnień działania lub czynności do psychologicznej analizy psychicznej i fizycznej /a więc globalnej/ aktywności człowieka w warunkach codziennego życia postulował także S. Gerstmann /1978, 1982/, na ważność badań nad człowiekiem jako podmiotem własnej biografii i historii wskazał Z. Pietrasiniński /1982/. Analogiczne stanowisko zajął w swojej działaniowej teorii osobowości Z. Skorny /1978, 1982/, zaś w psychologii trudności i

problemów występujących w biegu życia ludzi, w jego powszednich okolicznościach - zwłaszcza M. Kulczycki /1971, 1976, 1980, 1982/ i P. Gerstmann /1982a, 1982b, 1982c/.

Początki zajmowania się życiem codziennym, zwłaszcza w okresach trudnych, sięgają jeszcze II połowy XIX wieku, m.in. w pracy „klinik psychologicznych” /pierwsza na świecie została założona przez L. Witmera w 1896 r./ . Jest to też od bardzo dawna przedmiot praktyki psychologicznej i pedagogicznej prowadzonej w różnorodnych formach organizacyjnych.

Realistycznie określany przedmiot psychologii wymaga uwzględnienia kilku postulatów, których niespełnienie lub realizacja decydują o niezgodności albo o zgodności poznania psychologicznego z rzeczywistością życia człowieka. Pierwszy postulat wymaga, aby przedmiot badań pojmować jako zmienny system wzajemnie zależnych faktów, wśród których psychologię interesuje głównie podmiot i jego globalna aktywność /psychiczna i fizyczna/. Na ważność tej zasady wskazywali od dawna metodologowie i psychologowie, przede wszystkim polscy i radzieccy. Ponieważ modyfikacje w tym systemie zachodzą w rozwijającym się biegu życia, przedmiot psychologii musi być poznawany w określonym czasie jego istnienia. Zazwyczaj punktem wyjścia jest terażniejszość badanego systemu faktów psychologicznych, ale badanie dotyczy także jego przeszłości /jest to historyczność poznania, m.in. genezy aktualnie istniejącego systemu/ i wpływu planowanej przez podmiot własnej /i nie tylko własnej/ przyszłości na terażniejszą jego aktywność. Ostatnim z tych podstawowych postulatów jest konieczność ustalania zależności systemu faktów psychologicznych od warunków miejsca, środowiska społecznego a niekiedy także pozaspołecznego /geograficznego, przyrodniczego i in./. Treść tych postulatów ściśle się ze sobą wiąże, jest całością warunków poprawnego naukowego poznania. Im bardziej metodologia badań psychologicznych nie respektuje tych postulatów, w tym większym stopniu wyniki poznania nie są adekwatne do rzeczywistości, odrywają bowiem podmiot i jego aktywność od naturalnych i koniecznych uzależnień. Tego rodzaju abstrakcyjność jest przyczyną jałowości koncepcji psychometrycznych, metod kwestionariuszy osobowości, laboratoryjnych i projekcyjnych.

Właściwie pojmowany przedmiot psychologii wyznacza odpowie-

dnia metodologię badań: ponieważ dotyczą one biegu życia ludzi, który jest zmienną strukturą różnorodnych form aktywności określonego podmiotu, jedynym możliwym podejściem metodologicznym jest monografia psychologiczna jako szeroko pojmowana metoda /T. Kotarbiński, 1957/. Badania monograficzne są znane od dawna w psychologii rozwojowej i wychowawczej, zastosowała je Ch. Bühler w cytowanej poprzednio pracy, przeprowadzają je, nie zawsze dokładnie zdając sobie z tego sprawę, psychologowie zatrudnieni w poradnictwie.

Monografia psychologiczna obejmuje względną całość aktywności życiowej jednego podmiotu, przy czym końcową jej granicą jest czas, w którym przeprowadza się badania. Monografia, w zależności od wieku osoby badanej, ma więc rozmaicie długi zasięg czasowy: np. dwadzieścia, ale i osiemdziesiąt lat. Bieg życia jednostki dzieli się na okresy albo według periodyzacji ustalonej przez psychologię rozwojową lub według innych kryteriów, jak np. szczególnie znaczące zdarzenia w życiu podmiotu, realizacja celów i zadań życiowych - ogólnie: jakies zwrotne wydarzenia w życiu mające wpływ na kształtowanie się całej struktury biegu życia.

Struktura biegu życia może być w różnych okresach rozmaita. Jeżeli chodzi o jej „topografię”, konstytuuje się ona ze względu na kryterium miejsca w różnorodnych sferach codziennego życia podmiotu: rodzinnej, zawodowej, szkolnej, organizacyjnej itp. Określona sfera życia nabiera aktualności w biegu życia tylko wtedy, gdy podmiot realizuje /realizował w przeszłości lub planuje na przyszłość/ cele, zadania i związane z nimi działania oraz działalności życiowe, mające szczególną wartość dla niego i /lub/ dla społecznego otoczenia. Działalność zmierza do osiągnięcia bardziej odległych i złożonych celów i jest ciągiem związanych ze sobą i wzajemnie zależnych działań, realizujących cele etapowe, częściowe w stosunku do celu ostatecznego. Poza tym w poszczególnych sferach życia mogą pojawiać się doraźne działania życiowe, które mają decydujący wpływ na bieg życia jednostki albo na układ warunków w jakiejś sferze życia. W monografii psychologicznej uwzględnia się również zachowania /poddawane podmiotowym wyznacznikom, w których dominują czynności afektywne przy zminimalizowanym u-

dziale czynności kontrolnych/, jeżeli ich skutki mają życiowe znaczenie.

Inną postacią badań aktywności jednego podmiotu jest studium monograficzne, którego przedmiotem jest celowo, według ściśle określonych kryteriów wybrana jakaś część całej struktury biegu życia. Jest to metoda stosowana najczęściej w poradnictwie dla przeprowadzenia psychokorekcji, gdy w pewnym okresie w którejś ze sfer życia jednostki /np. w życiu rodzinnym, w szkole/ występują problemy i trudności życiowe. Izolacja wybranej części struktury biegu życia jest najczęściej względna, trudna do przeprowadzenia: sfery życia podmiotu, prowadzone w nich działania i działalność, ich wyniki i skutki są wzajemnie zależne, wymagają - o czym była mowa poprzednio - uwzględnienia postulatu historyczności a często perspektywności poznania.

W badaniach monograficznych, także w postaci studium monograficznego, korzysta się z wszystkich metod poznania psychologicznej rzeczywistości człowieka: z obserwacji bezpośredniej w warunkach naturalnych i w eksperymencie naturalnym, z obserwacji pośredniej /metoda rozmowy psychologicznej i wywiadu psychologicznego/. Stosowanie innych metod, jeżeli jest w ogóle możliwe, musi spełniać postulaty gnoseologiczne scharakteryzowane poprzednio /zob. również B. Zawadzki, 1970/.

Metoda monografii psychologicznej ma długą tradycję w psychologii rozwojowej i wychowawczej. W zastosowaniu do twórczego życia dorosłych posłużyła się nią Ch. Bühler i jej współpracownicy. Jej badania koncentrowały się jednak głównie na rozkładzie dzieł twórczych w ciągu życia badanej jednostki z uwzględnieniem - gdy to było potrzebne i możliwe - ich charakteru. Badania Ch. Bühler miały niemal wyłącznie charakter opisowy, rekonstruowały tzw. „okresy przeżyć” na podstawie rozmaitych dokumentów /listy, dzienniki itp./, ale nie wyjaśniały ani zdarzeń zachodzących w życiu badanych, ani genezy ich dzieł. Niewątpliwym jej osiągnięciem jest propozycja typologii biegu życia twórców, opartej na „normalnej” krzywej biologicznej, z wykorzystaniem charakterystyki wspomnianych wyżej „okresów przeżyć”, chronologicznego układu ukończonych dzieł i wyznaczeniem „szczytowych osiągnięć”.

Na tej podstawie autorka wskazała, że w biegu życia wystę-

puje wczesna lub późna kulminacja osiągnięć twórczych, co może być uwarunkowane m.in. pojawieniem się szansy życiowej, z którą współwystępuje dojrzałość twórcza i umiejętność jej wykorzystania przez jednostkę. Interesujące jest wyróżnienie niezrównoważonej struktury biegu życia, którą znamionuje np. przewaga działalności twórczej nad aktywnością w innych sferach życia, a tym samym zaniedbywanie realizacji innych wartości /np. Kant, Słowacki/. Zdarzają się także przypadki przewagi działalności zaspokajającej rozmaite potrzeby nad twórczością. Ch. Bühler wskazała również na istnienie struktury biegu życia, którą nazywa zrównoważoną: charakteryzuje ją równomierne rozłożenie akcentów na działalność prowadzoną w różnorodnych sferach bieżącego życia i na działalność twórczą. Przykładem ma być życie Goethego. Innym typem - zdaniem autorki - jest struktura defektywna, z której wypadają pewne stałe elementy biegu ludzkiego życia niejako na rzecz działalności twórczej.

Współcześnie monografia psychologiczna nie może ograniczać się do badania biegu życia ludzi tworzących dzieła o wartości artystycznej, filozoficznej czy naukowej. Od takiej koncepcji z 1933 r. Ch. Bühler odeszła, przedstawiając w zespołowej pracy z 1969 r. m.in. historię życia „szarego człowieka” /Billa Robertsa/, w której wyróżniła także „szczytowe osiągnięcia” określone subiektywnie przez badanego /dla Robertsa np. była to „wielka podróż” po Ameryce Północnej/, okresy wzmożonej ekspansji, ograniczeń i schyłku.

Znamienną cechą analiz biegu życia dokonywanych przez grupę Ch. Bühler jest ich opisowość i oparta na niej próba klasyfikacji struktur życia ludzi. Jest w nich niedostatek informacji psychologicznych i w związku z tym nie wyjaśniają, dlaczego bieg życia poszczególnych ludzi ma określoną strukturę, skąd biorą się okresy ekspansji, ograniczeń, klęsk, załamania linii życia, jego afirmacji lub dezaprobaty, poczucie bezsensu tego, co się robi lub zrobiło, i wreszcie jakie są uwarunkowania społeczne i następstwa biegu życia jednostki dla szeroko rozumianego środowiska społecznego. W przypadku wybitnych twórców przekraczają one przecież zasięg własnego społeczeństwa /np. wielkie odkrycia naukowe, koncepcje filozoficzne, dzieła artystyczne, wyniki twórczości technicznej, organizacyjnej i in./.

Wypracowana przez nasz zespół w ośrodku łódzkim koncepcja monograficznej analizy biegu ludzkiego życia, kontynuując wspomniane poprzednio prace, zwłaszcza polskich psychologów, opiera się na pojęciu celu życiowego, zadania życiowego i realizujących je działalności i /lub/ działań, osobistego życiowego i społecznego znaczenia ich wyników i skutków. Jest to zgodne z głównym nurtem badania psychologicznych uwarunkowań tych faktów, powszechnie występujących w życiu ludzkim. Bez znajomości takich uwarunkowań i zależności, występujących między konkretnymi zdarzeniami tworzącymi życie określonego podmiotu, niemożliwe jest ani przygotowywanie do życia przez poprawne wychowywanie dzieci i młodzieży, ani pomoc i korekcja w przypadku nie tak rzadko przecież występujących załamania czy zjawisk określanych bardzo ogólnie i niekiedy równie powierzchownie patologią społeczną. Konstruktywny udział psychologii w zapobieganiu i usuwaniu, w korekcji tego rodzaju niekorzystnych i często tragicznych zjawisk wymaga znajomości praw, które rządzą biegiem ludzkiego, konkretnego życia, toczącego się w codziennych, zwyczajnych i złożonych okolicznościach.

W tym kontekście pojawia się znacznie rozszerzone pojęcie twórczości. Dość dawno zresztą odeszliśmy od ograniczania zakresu tego pojęcia do twórczości artystycznej i objęliśmy nim wszystkie rodzaje działalności człowieka, włączając m.in. wynalazczość i racjonalizatorstwo w technice i działalności produkcyjnej, w aktywności organizacyjnej, w ekonomice i handlu a nawet w rekreacji. Wśród czynności psychicznych właściwych człowiekowi, zwłaszcza wśród czynności poznawczych, w psychologii współczesnej wyodrębnia się grupę czynności twórczych. Twórczą perspektywność uwzględniają najbardziej znaczące teorie osobowości, na co zwrócił uwagę W. Dobrowolowicz /1982/.

Szczegółowym przedmiotem badań psychologicznych są - przebiegające niejako wewnątrz struktury biegu ludzkiego życia - poszczególne działalności i działania, których wynikiem są dzieła oryginalne, jak wspominałem poprzednio - w każdej dziedzinie życia. W tym najbardziej elementarnym przedmiocie badań psychologicznych jest miejsce na poznawczą analizę czynności twórczych. Wychodzi się zwykle od analizy dzieła /a więc wyniku czynności twórczych/ i z jej rezultatów wnioskuje się o ich

charakterze, przebiegu i współdziałania innych czynności psychicznych /poznawczych, afektywnych, kontrolnych/ w całej strukturze aktywności psychicznej wyznaczającej ostatecznie globalne, realizacyjne działanie twórcze /S. Popek, 1978/. W tym etapie badań szczegółowych, mających stosunkowo wąski zakres, jest konieczne poznanie najbardziej znamienych dla człowieka czynności poznawczych, zwłaszcza proporcji i roli w tworzeniu wszelkiego rodzaju dzieł oryginalnych myślenia konwergencyjnego i dywergencyjnego.

Szczegółowe poznanie psychologiczne drogi prowadzącej do powstania określonego oryginalnego dzieła w każdej dziedzinie aktywności człowieka ma znaczenie nie tylko teoretyczne. Daje ono racjonalną podstawę do kształcenia procesu twórczego, uczenia ludzi w każdym wieku jak tworzyć /badania S. Popka nad twórczością plastyczną dzieci i młodzieży, W. Dobrołowicza nad twórczością i racjonalizatorstwem w przemyśle a także nad myśleniem konwergencyjnym i dywergencyjnym u uczniów szkół o różnym profilu nauczania i in./. Szczególnie płodne są w rozwiązywaniu tych problemów analizy porównawcze.

Podjęcie całościowe, monograficzne pozwala dostrzec rolę tak poznawanego dzieła twórczego w życiu jednostki, znaleźć jego miejsce w hierarchii wartości podmiotu, na co już wskazywały opisy Ch. Bühlera, wyróżniającej np. życie niezrównoważone o dominacji twórczości lub o przewadze działalności zaspokajających inne potrzeby nad działaniem o charakterze twórczym. Psychologiczna monografia ułatwia również zrekonstruowanie szeroko i wielostronnie rozumianej genezy, wyjaśniającej zarówno charakter działania twórczego, jak i poszczególnych jego elementów treściowych i formalnych. Przypomnę, że monografia psychologiczna obejmuje także osobiste i społeczne skutki każdego dzieła. Refleksja twórcy nad tym /w używanej przeze mnie nomenklaturze: orientacja post factum - zob. S. Gerstmann 1982/, dokonana przez niego ocena osiągnięć, stopnia realizacji postawionych przed sobą celów i społecznej recepcji jego dzieła, mogą wzmacniać lub osłabiać motywację do dalszych działań, powodować zmiany w koncepcji nowych dzieł lub subiektywnie uzasadniać trzymanie się tej linii postępowania, które zapewniło twórcom sukces. Wiedza uzyskiwana za pośrednictwem monografii psy-

chologicznej może być bardzo wszechstronna i w osiągalnym stopniu wyczerpująca. Nie ma innej metody, która mogłaby doprowadzić do tak pełnego poznania zarówno dzieła twórczego, jak i złożonego kontekstu, w którym się pojawia, „surowca”, z jakiego powstało, i różnorodnych jego uwarunkowań wraz ze skutkami, jakie wywołuje.

Przedmiotem monografii psychologicznej, jak to już zasygnalizowała Ch. Bühler, może i powinien być zwłaszcza bieg życia tzw. szarych ludzi, ich cele i zadania życiowe, sposoby ich rozwiązywania i życiowe osiągnięcia. Już T. Kotarbiński zwrócił uwagę na to, że życie człowieka, powszechnie uznawane za krótkie, nie może być w dodatku puste, nudne i zgniłe /T. Kotarbiński 1934/. Ale aby takim nie było, musi być nie tylko „energiczne”, wypełnione walką z oporami i przeszkodami, lecz twórcze. Znaczy to, że szanując wypracowane w społeczeństwie normy i wzory etyczne, jednostka nie powinna powielać płaskich szablonów biegu życia innych ludzi, czasem dominujące w jakiejś epoce, ale tworzyć własne, choćby tylko subiektywnie nowe i oryginalne cele i zadania życiowe, rozwiązywać je na swój własny sposób, a więc twórczo, odświeżać i urozmaicać swoją aktywność i dawać przykład innym. Tak więc, zdaniem T. Kotarbińskiego, każdy człowiek może i powinien być na co dzień twórczym podmiotem swoich powszednich czynów. Wiedza nauk o człowieku - psychologii, pedagogiki, socjologii - jest jak dotąd bardzo uboga, niewiele może powiedzieć o tym, jak bardzo każdemu jest potrzebna i jaką powinna być twórczość w powszednim życiu, aby ono nie było „płaskie i zgniłe”, aby można było rozwiązywać subiektywnie nierozwiązywalne problemy i trudności, gdy wystąpią w życiu.

Wspomnę już tylko, że monografia psychologiczna dostarcza wiedzy o różnorodnych zależnościach między aktywnością twórczą i jej wynikiem czyli dziełem, zrealizowanym celem życiowym, między jej podmiotowymi wyznacznikami i zewnętrznymi uwarunkowaniami /S. Gerstmann 1982/. Porównawcza analiza zależności intraindywidualnych prowadzi do formułowania zależności i w następstwie tego prawidłowości interindywidualnych uwikłanych w codziennym, rzeczywistym życiu ludzi. Jest ona jedyną obiektywną podstawą wychowywania, korekcji i rozumienia działań i dzieł ludzkich, punktem wyjścia dla pomocy, jaką może im przynieść -

współdziałając z innymi specjalistami - psycholog, gdy człowiek sam już nie umie poradzić sobie z ciężarem życia. Zwłaszcza wtedy musimy wskazać mu nowe, twórcze działania, które wyprowadzą go z przeżywanego kryzysu.

B i b l i o g r a f i a

- BÜHLER CH., Der menschliche Lebenslauf als psychologisches Problem, Leipzig 1933.
- BÜHLER CH., MASSARIK F., Lebenslauf und Lebensziele, Stuttgart 1969.
- DOBROŁOWICZ W., Psychologia twórczości, Kielce 1982.
- GERSTMANN P., Główne zagadnienia psychologii klinicznej, w: S. Gerstmann, P. Gerstmann, Podstawy psychologii klinicznej, Łódź 1982 /a/.
- GERSTMANN P., Propozycja koncepcji psychologii klinicznej, w: Aktywność człowieka i osobowość jako przedmiot psychologii i podstawowe zagadnienia psychologii klinicznej, Łódź 1982 /b/.
- GERSTMANN P., Zadania psychologa klinicznego w zespole terapeutycznym, „Polski Tygodnik Lekarski” 1982 /c/, nr 41/42.
- GERSTMANN S., Próba określenia przedmiotu badań empirycznej psychologii człowieka, „Przegląd Psychologiczny” 1978, nr 4.
- GERSTMANN S., Próba określenia treści terminu „osobowość”, w: Aktywność człowieka i osobowość jako przedmiot psychologii i podstawowe zagadnienia psychologii klinicznej, Łódź 1982.
- KOTARBIŃSKI T., Czyn, Lwów 1934.
- KOTARBIŃSKI T., O pojęciu metody, Warszawa 1957.
- KULCZYCKI M., Psychologiczne problemy człowieka chorego, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1971.
- KULCZYCKI M., O tak zwanych nierozwiązywalnych problemach życiowych, Acta Universitatis Wratislaviensis 1976, No 178.
- KULCZYCKI M., Poradnictwo życiowe, Acta Universitatis Wratislaviensis 1980, No 608.
- KULCZYCKI M., Psychologiczne aspekty rozwiązywania problemów życiowych, w: Aktywność człowieka i osobowość jako przed-

- miot psychologii i podstawowe zagadnienia psychologii klinicznej, Łódź 1982.
- PIETER J., Biografia ogólna. Wstęp do nauki o życiu ludzkim, Kraków 1946.
- PIETER J., Życie ludzi, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1972.
- PIETRASINSKI Z., Teoria rozwoju życiowego na użytek człowieka urabianego. Zarys problemów i tez, w: Aktywność człowieka i osobowość jako przedmiot psychologii i podstawowe zagadnienia psychologii klinicznej, Łódź 1982.
- POPEK S., Analiza psychologiczna twórczości plastycznej dzieci i młodzieży, Warszawa 1978.
- SKORNY Z., Poznawcza i działaniowa koncepcja osobowości, „Kwartalnik Pedagogiczny” 1978, nr 4.
- SKORNY Z., Osobowość a działanie, w: Aktywność człowieka jako przedmiot psychologii i podstawowe zagadnienia psychologii klinicznej, Łódź 1982.
- SZEWCUK W., Psychologia człowieka dorosłego, Warszawa 1959.
- SZEWCUK W., Psychologia. Zarys podręcznikowy, t. 2, Warszawa 1975.
- SZUMAN S., Charakter jako wyższa forma przystosowania się do rzeczywistości, Lwów 1938.
- SZUMAN S., Rola działania w rozwoju umysłowym małego dziecka, Wrocław 1955.
- TOMASZEWSKI T., Wstęp do psychologii, Warszawa 1963.
- ZAWADZKI B., Wstęp do teorii osobowości, tłum. E. Dubois, T. Szustrowa, T. Zatchej, Warszawa 1970.